

Szabó József: A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében. SzTE BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged, 2007. 182 lap

1. Amikor egyes rosszalló vélemények alkalmanként a hagyományos dialektológia válságát sugallják, cáfoló erejű lehet minden olyan szuggesztív, eredeti kiadvány, mint amilyen Szabó József legújabb kötete. A kis könyv ugyanis bizonyosága annak, hogy a magyar nyelvjárásoknak még mindig vannak izgalmas, feltáratlan, a szűkebben vett nyelvjárástudományon messze túlmutató tanulságai is. A címűl írt kötetnyi terjedelmű tanulmányában a szerző közismert regionális és helyi tájszótáraink adatai alapján azokat a tájszókat fogja vallatóra, amelyekben a névadást, a fogalomalkotást illetően bizonyos mértékig a népi szemlélet, a képi látás- és gondolkodásmód munkál. Az emberi tudat tudniillik – mélyen gyökerező tulajdonsága szerint – hajlamos arra, hogy a neki újabb jelenségeket a régebbiek mintájára értelmezze, képezze le.

A kép, a képi látásmód gyűjtőfogalom. Gyűjtőfogalma mindazon nyelvi jelenségeknek, amelyek a vizualitással függnek össze. A képes beszéd a valóságban gyökerezik. Olyan nyelvi jeleket, jelkapcsolatokat hoz egymással többé-kevésbé szoros (szintaktikai) összeköttetésbe, új lexémába, frazémába, amelyeknek konkrét érzelmi és/vagy gondolati tartalma más módon talán megfoghatatlanabb volna. Tény, hogy nemcsak az egyes nyelvek, népcsoportok beszélőközösségei észlelik más-más szemlélettel a világot, a valóságot, hanem adott esetben az egyének, a közösség tagjai is. Azaz a területi és a társadalmi szint szerint is vannak olyan nyelvi különbségek, amelyeket az eltérő természeti környezet, a társadalmi körülmények (életmód, lelkiállapot stb.) határoznak meg. „Az egyszerű emberek képi és nem fogalmi szinten fejezik ki magukat. Azon a képi nyelven, amely a szépirodalmi közlésnek is a nyelve, és különbözik az iskolában tanított, a tudományos gondolkodáshoz kötődő fogalmi nyelvtől” – ahogy Szabó József összefoglalja, másokat is idézve (31).

A képszerű, vizuálisan érzékelhető szavakra, kifejezésekre persze van példa minden nyelvváltozatban. A köz- és irodalmi nyelvben sem ritka az efféle lexéma: *csigalépcső*, *harmatgyenge*, *toronydaru*. De megvan a szaknyelvekben is: *kecskevirág*, *libaparéj*, *récefű*. A legnagyobb arányokban azonban valószínűleg a nyelvjárásokban fordul elő: *gyerékeste*, *kiskeddén* 'semmikor', *mönycskepaszúr* 'finom, fehér bőrű babfajta, csirájánál fekete folttal', *unokasargyu* 'harmadik kaszálású fű' stb. A köznyelvi példáknek egy jó része is nyelvjárási eredetű lehet (*kecskeszakáll*, *kökényszemű*, *spárgabab*). A növény- és állatkultúrában különösen gyakori a metaforikus nyelvi kódolásnak

az a módja, amelyben vagy egy növény valamely részét hasonlítják egy-egy állathoz, állati testrészhez (pl. *libabab, libafű, récefű, rucatalp* stb.), vagy állatneveket alkotnak növénynevek segítségével (pl. *gabonamolyp, káposztalepke, szőlőtetű* stb.). Minden nyelvjáráskutatónak, főként lexikográfusnak, lexikológusnak feltűnhetett már a vizuálisan érzékelhető szavak, kifejezések gyakori megléte. Különösen szembeszökőek a szólások, falucsúfolók: *nekidútek, mind a lozsiak a ködnek* (a nagylózsiakra mondják Sopronkövesden); *átugrották, mind a kizsbérényiek a kémént* (többféle ismert Somogyban).

Ahogy Szabó József is tudatja velünk, már nyelvjáráskutató pályája elején felfigyelt a nyelvi képet rejtő tájszókra, táji kifejezésekre. A Szamosháti szótár, a Szegedi szótár bőven szolgáltatott neki efféle példákat. Szabó azonban csak a Koppány menti tájszótár, szülőföldje és közvetlen szomszédsága tájszóanyagának szerkesztése közben döntött végleg a téma kidolgozása mellett. Úgy határozott – helyesen –, hogy elemzi és egymással is összeveti egyszer a nyelvjárási szó- és kifejezőkészletnek egy sajátos csoportját, nevezetesen „a különböző tájegységek szókészletének népi szemléletmódot tükröző lexemáit (azok számát és típusait)” (39). Vizsgálódásai forrásul azokat a tájszókat választotta ki, amelyeknek „a keletkezésében valamilyen hasonlítás játszhatott közre”, illetőleg amelyekben az elnevezés alapja valamilyen konkrét dolog, tárgy lehetett. A megkezdett kutatásról először a IV. dialektológiai szimpóziumon számolt be Szombathelyen 2001-ben (I. DialSzimp. IV, 19–27), majd Szegeden szólt a Deme László 80. születésnapja alkalmából rendezett ünnepi felolvasó ülésen 2001. november 14-én (I. MNy. 2002: 140–7). Adatait tizennégy helyi és regionális szótárból gyűjtötte.¹

2. A kiadvány egy rövid, szubjektív Előszó után az alábbiak szerint épül fel: I. Bevezetés (11–6), II. Kutatóstörténeti visszatekintés (17–36), III. A vizsgálat elméleti-módszertani kérdései és forrásai (37–43), IV. A népi szemléletmód alapján keletkezett szókészleti elemek típusai (45–103), V. A vizsgálat néhány tanulsága (105–19), VI. Összegzés, záró megjegyzések (121–32). Ez eddig a tanulmány törzse. Ezt követi a válogatott Szakirodalom (133–41), egy terjedelmes Függelék a rövidítésekkel, illusztráló nyelvjárási és szépirodalmi szövegekkel (143–68), illetve a német nyelvű összefoglalás (169–82).

Az I. fejezet a tárgyválasztás indoklása. Lényege, hogy – bár a fogalmak megalkotásában a nyelvek között több a hasonlóság, mint a különbözőség – a fogalomkészletben mégsem csak nyelvenként, hanem esetenként még etnikai csoportonként, sőt területenként is lehetnek vizsgálható eltérések. De ez sem véletlenszerű. Ennek oka a történeti különfejlődés mellett főként a természeti környezet eltérő adottságaiban keresendő. Nem egyforma ugyanis minden társadalmi csoport, nyelv-közösség tapasztalati anyaga. A szerző szerint a tárgyi valósághoz kötődő szemléletet, gondolkodásmódot főként azok a közösségek őrizték meg, amelyek szoros kapcsolatban maradtak a természeti környezettel, leginkább tehát a földművelő lakosság. Ezért is esett Szabó József választása a tájnyelvekre. A népi szemléleten azt a látásmódot érti, „ahogyan a természeti környezetben élő, ahhoz mindennapi tevékenységünkkel szorosan kapcsolódó kisebb-nagyobb közösségek az anyagi valóság, a tárgyi világ jelenségeit, dolgait megnevezték, s a közöttük meglévő összefüggések (elsősorban hasonlóságaik) alapján alakították ki az újabb és újabb fogalmak elnevezéseit is” (14–5).

¹ Balogh Lajos: *Bilki tájszótár*. Szh., 2004 (BkTsz.); Nagy Géza: *Bodrogközi tájszótár*. Pácin, 1992 (BoTsz.); Várkonyi Imre: *Büssüi tájszótár*. Budapest, 1988 (BTsz.); Imre Samu: *Felsőöri tájszótár*. Budapest, 1973 (FőTsz.); Dallos Nándor–Pesti János: *Hosszúhetényi szótár*. Hosszúhetény, 1999 (HhSz.); Tóth Imre: *Ipoly menti palóc tájszótár*. Budapest, 1987 (ImTsz.); Markó Imre Lehel: *Kiskanizsai szótár*. Budapest, 1981 (KkSz.); Sz. Bozóki Margit–Szabó József: *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd, 2000 (KmTsz.); Kiss Jenő: *Mihályi tájszótár*. Budapest, 1979 (MíTsz.); Kiss Géza–Keresztes Kálmán: *Ormánysági szótár*. Budapest, 1952 (OrmSz.); Zilahi Lajos: *Püspökladányi tájszótár*. Budapest, 2004 (PITsz.); Zilahi Lajos: *Sárréti tájszótár*. Kézirat. (SárTsz.); Csüry Bálint: *Szamosháti szótár I–II*. Budapest, 1935–36 (SzamSz.); Bálint Sándor: *Szegedi szótár I–II*. Budapest, 1957 (SzegSz.).

A II. fejezet először a hazai előzményeket veszi számba, majd a németországi kutatásokra tekint rá. A kérdéskörrel eddig átfogó képet ugyan még senki nem nyújtott, vannak a témának előzményei az általános nyelvészet, a nyelvtörténet és a dialektológia irodalmában is. Ezeket Szabó József nagy gonddal veszi számba, szinte mindenkire név szerint hivatkozva (Fabricius-Kovács Ferenc, Szathmári István, Balázs János, Hadrovics László, Forgács Tamás, Kiss Jenő, Károly Sándor, Mészöly Gedeon, Nyíri Antal, Velcsov Mártonné, Csűry Bálint, Végh József, Eckert Irma, Deme László, Rácz János, Küllös Imola). Emellett még szak- és szépirodalmi példákat is idéz. Amint tekintéséből látszik, a német nyelvterületen is jórészt hasonló a helyzet. A német nyelvben különösen sok példa van a szemléletes kifejezőmódra a szőlőművelés és a borászat szakszókincsében. Itt tudjuk meg azt is, hogy a témával kapcsolatban fontos elméleti-módszertani kérdéseket is fölvet többek között az a német Dietrich Hartmann, aki a Ruhr-vidék regionális köznyelvével foglalkozva kitér a képszerű, szemléletes szóképzési egységek sajátosságaira is. A III. fejezet az elméleti-módszertani kérdésekről és a vizsgálat forrásairól szól. Elméleti kérdésekkel – érthetően – csak annyit és oly mértékben foglalkozik, ami nélkülözhetetlen szándéka, ötletei kifejtéséhez.

A könyv gerince a IV. fejezet. Ez tipizálja és szemlélteti részletebben a példákat. Itt a szerző először a népi időszámítással kapcsolatos szép számú adatára hivatkozik, majd a hasonlóságon és érintkezésen alapuló névátviteleket, illetve a jelentéssűrítő összetételeket veszi számba (szótárról szótárra). Az időszámítással kapcsolatban azokat a lexémákat sorolja fel, amelyekben a konkrét időpontok, időtartamok megnevezése helyett a helyi lakosság a saját életében valamilyen szempontból fontos dolgok (jeles napok, ünnepek, munkafolyamatok, történelmi, természeti események) neveiből meríti elnevezési anyagát. Jó néhány eléggé közismert. Ilyenek a *buzair^h ökörte*, *cserevilág* 'a második világháború utáni inflációs idő', *hordáskó* vagy a *kisasszonynapkor* 'szeptember 8-án'. Néhányat ellenben csak szűkebb körben őrzött meg a nyelv (pl. *nagyvíz* 'a nagy szegedi árvíz').

Jóval nagyobb számban fordulnak elő nyelvjárásainkban a névátvitelek. Új jelentés kialakulásának, a konkrét → absztrakt jelentésféjlődésnek a tájnyelvekben is a névátvitel a leggyakoribb módja. Ez épülhet a fogalmak tartalmi hasonlóságára vagy hangulati rokonságára, de alapulhat érintkezésükön is. Az első típusnak számosabb és érzékeltetőbb esetei vannak (pl. a MíTsz.-ban: *csikuóláb*, *zsisbasz^h őr*, a SzamSz.-ban: *disznóuláb*, *góujaláb*, *kecskeszakáll*, *macskaszem*, *rákláb* 'két-ágú trágyakaparó kapa' stb.), a második típus példái csekélyebb számúak és átteleesebbek, rejtettebb értelműek (pl. *szűfájós* 1. 'szívujós, szívbeteg' → 2. 'szoros, szűk <ruha>'). Valamennyi példa igazolja, hogy a nyelvi ábrázolás nem függetleníthető az emberi megismerés folyamataitól. Az egyik legalapvetőbb megismerési képesség az összehasonlítás képessége (ez a metaforaképzés lényege is). Nem véletlen tehát, hogy a népi névadás gyakorlata is erősen metaforikus jellegű. Ezért vezethető vissza oly sok tájszó a paraszti világ tárgyaira, a parasztember ítéleteire, képzeletére. A népi szemléletmód persze annál szembevetőbb, mennél konkrétabb a szemléleti alapja. Ez az észlelés- és megismerésmód természetesen erősen kultúrafüggő. Függ a közösségek termelési módjától, fejlettségétől, természeti környezetétől és más egyébtől is (51).

A jelen kiadvány nemcsak külön pontban szerepelteti a jelentéssűrítő összetételeket, amelyek a mai köznyelvi szóalkotásban is egyre fontosabbak, hanem nagyon is differenciáltan kezeli őket. Bennük szintén a hasonlítás játssza a fő szerepet. Példaanyagában ez a csoport a leggazdagabb. Csoportosításukra is nyilván ezért fordít különös figyelmet a szerző. Egyfelől megkülönbözteti egymástól itt is 1. a fogalmak tartalmi hasonlóságán és 2. a fogalmak (rejtett) hangulati hatásán alapuló összetételeket. Másfelől – az első kategóriában – különbséget tesz a hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű főnevek és az ugyanilyen szerkezetű -*ú*, -*ű* képzős melléknevek között. A BTsz.-ban az előbbire mondjuk a *cilinderkémény*, *lósóska*, *paprikagáz* és a *pöcsmácsik*, az utóbbira a *bogárszömi*, *étyszálbélü*, *kalánfülü* és a *lőcslábu* lehetne a szemléltető példa. Harmadsorban pedig a további bontásban mindkét típusban elkülöníti még a csak hasonlítást kifejező összetételeket (pl.: BTsz. és KmTsz. *hódvilágfejü* 'kopasz') és a hasonlítás mellett a birtokos kapcsolatot is kifejező összetéte-

leket (pl.: HhSz. *lómonyu szilva, marhaszáju gomba* stb). Szótáranként és betűrendben valamennyi adatát felsorolja, szinte mindet értelmezve is. Külön figyelemmel gyűjtötte össze Szabó azokat a jelentéssűrítő összetételeket is, amelyekben a mai nyelvérzék számára az egykor hasonlítóként funkcionáló előtagnak a jelentése többé-kevésbé elhomályosult már: *kétigebajcu, lébërszáju, székszüni* stb. Ez a rész egyébként a dolgozatnak egy kissé zsúfoltabb, nehezebben emészthető szelete.

Az V. fejezet a tanulságok összegzése. Jelzi, hogy a témába vágó legtöbb példa a jelentéssűrítő összetételek közül való. Többségük országszerte ismert, kisebb hányadukat csak egy-egy tájegység vagy település őrizte meg. Jó néhány elnevezésnek a népi humorban rejlik a forrása. Metonimikus névátvitel kevesebb van, mint metaforikus. Ez utóbbiak esetében az új jelentés többnyire konkrétabb, mint az előbbiekében (106). Igen elgondolkodtató egyébként, hogy Szabó József a nyugati nyelvjárási régióból származó négy szótárban viszonyítva kevesebb példát talált, mint a többiben. Ezt nehéz volna egyértelműen megokolni, én mégis arra hajlanék, hogy az eltérés inkább a gyűjtés-módban rejlik, mintsem a népi fantázia különböző fokában.

A VI. fejezet néhány általános következtetést tartalmaz. Szól egyfelől a vizsgálódás kiszélesítésének a lehetőségeiről (más tájszótárak, az Új magyar tájszótár, a nyelvatlaszok, más nyelvváltozatok, sőt más nyelvek felé), írói, költői vallomásokkal erősítve föl mondandója hangsúlyait. De elkomorulásának is hangot ad, amikor a mai magyar nyelvjárások, a regionális köznyelviség táji ízeinek, színeinek, képeinek eltűntéről beszél, legfőbb oknak a falu, a lakosság megváltozott életvitelét jelölve meg. „Nem csoda hát – írja –, hogy napjainkban a nyelvjárásokban keresve sem igen lehet találni olyan újabb keletű példákat, amelyek [...] népünk, kisebb-nagyobb nyelvi közösségeink nyelvteremtő erejét, szóalkotási módjait még évtizedekkel ezelőtt is jellemezték. A természeti környezettől és faluközösségtől eltávolodók vagy már régebben elszakadtak életvitelük és felfogásuk messzire került a népi szemléletmódtól s attól a gondolkodástól, amely a közösségben és a közösségért való együttműködést jelentette, s amely nyelvileg az egyént és a közösséget egyaránt gazdagította, összetartását és összetartozását erősítette” (131).

3. Szabó József a népi szókészlet egy igen sajátos csoportját vizsgálja dolgozatában. Azokat a szókészleti egységeket taglalja, amelyeknek létrejöttében egyértelműen tükröződnek a magyar parasztember megfigyelései, megfigyelési képességei, megérzései. E problémakör – elszórt megjegyzésektől eltekintve – alaposabb stúdium tárgyát nem képezte még. Témája szorosan összefügg a kognitív nyelvészettel, különösen annak az ábrázolás fogalmával, amely az emberi tapasztalatokat tulajdonképpen a szóval köti össze. Vagyis a nyelv természetét az emberi megismerési folyamatoktól elszakítva nem lehet megérteni, nem szabad vizsgálni sem. A nyelvi ábrázolás folyamata nem függetleníthető a közösség kulturális, társadalmi és történeti tényezőitől. Ha kell, finom visszafogottsággal, ha kell, kellő határozottsággal beszél témájáról a szerző. Minden során, szaván átsüt az érzés, hogy igazi örömet lelte adatai vallatásában. Stílusa, nyelvezete közérthető, világos, a nem nyelvész olvasó, érdeklődő számára is tanulságos és követhető. Nem kell nyelvjáráskutatónak lenni ahhoz, hogy valaki bátran kézbe vegye. Mindenkinek hasznos lehet, aki egyszerűen csak érdeklődést mutat a nyelvjárások, a magyar nyelv iránt. Alkalmas a dialektológia népszerűsítésére is. Ha az iskola nem felejtette el még tudatosítani a nyelvjárásokban rejlő értékeket, akkor például az oktatásban is kitűnően hasznosíthatja.

Bokor József